

## Strategie adaptace a konverze bývalých komunistických elit

GEORGES MINK\*  
JEAN-CHARLES SZUREK

Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes

### Adaptation and Conversion Strategies of Former Communist Elites

**Abstract:** This paper presents the first results of an empirical study conducted in Poland, Hungary and Czechoslovakia about the present and future positions of former communist elites, focusing in particular on conversion strategies in the private sector of the economy. It seems that the old economic cadre (nomenklatura) of the post-communist countries prepared its own transformation during the pre-transition period (1988-1989). The authors test the hypothesis of the emerging structural function of this group in the new elite.

*Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 295-308)*

### Které společenské třídy revoluce posloužila?

Kdybychom chtěli vysvětlovat revoluce roku 1989 pomocí marxistické argumentace, měli bychom se zeptat: které společenské třídy revoluce posloužila? Nebo jednodušeji, kdo zhroucením komunistických režimů získal? Byli to noví podnikatelé? Zatím stále ještě téměř neexistují. Je to "dělnická třída", která prostřednictvím Solidarity zasadila režimu rozhodující ránu? Zdá se, že ta je odsouzena k nejistému životu a v důsledku zastaralosti bývalé průmyslové bašty, která ji zplodila, bude muset prodělat zásadní restrukturalizaci. Kromě toho v ideologickém ovzduší, jemuž dominují "tržní" principy, je málo pravděpodobné, že základní mýty, které dnes již zavrhl, ještě někdy spatří světlo světa. Získali tedy bývalí řídící pracovníci? Jistě ne, nejde totiž o společenskou třídu a nejrůznější problémy, které jim brání, aby si přišli na své, je staví do velmi nevýhodného postavení. A konečně, což je nejparadoxičtější, nejsou to ani včerejší disidenti, kteří ještě donedávna stáli v čele vlád ustavených po roce 1989, neboť ti jsou zmatenými voliči stále častěji žádání, aby se vrátili do anonymity civilního života.

Kdo má tedy naději, že revolucí získá? Nezbyvá než konstatovat, že revoluce se uskutečnila pro třídu, která neexistuje, přestože je už jasné, že mnoho nových vítězů ve společnosti je silných, dokonce ekonomicky dominantních. Ty, kdo dnes nepopíratelně z nových postrevolučních svobod profitují, tak představuje několik kapitalistů disponujících akumulovaným kapitálem, jenž uvedli v život, ať už jde o kapitál spekulativní či výrobní. Toto tvrzení platí stále více, protože právě oni mají

---

\*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Georges Mink, Jean-Charles Szurek, CRESPO, IRESCO, 59 rue Pouchet, 73017 Paris.

v ruce tři trumfy, jichž se tak bolestně ve východní Evropě nedostává: kapitál, know-how a předpoklady zaměstnávat druhé.

Je všeobecně známo, že v řadách těchto nových kapitalistů a ostatních soukromých podnikatelů figuruje velká skupina příslušníků bývalé politické elity. Různými metodami se jim podařilo získat politickou a ekonomickou moc a vzdor tomu, že ztrácejí moc politickou, ekonomickou moc se jim daří držet. Dostáváme se tak k další paradoxní situaci: je docela dobře možné, že exnomenklatura by mohla hrát v rámci budoucí struktury třídy vlastníků a čelných představitelů vedoucí roli a v důsledku toho se změnit z třídy, kterou dějiny odvrhly, v elitu, která znovu dosáhla dominantního postavení, byť tím, že se přizpůsobila novým normám.<sup>1</sup>

Tento typ úvah má i svou politickou dimenzi: nejde snad náhodou o strategii rekonverze bývalých komunistických stran, které uvedly do chodu hospodářskou sféru a také ji řídí, což jim umožňuje posilovat vzájemnou politickou provázanost na národní i mezinárodní úrovni a na základě toho pak udržet nebo dokonce znovu dobýt moc?

### **Bariéra "dekomunizace"**

Provéřit uvedené hypotézy není vůbec snadné. Nejdříve je třeba nalézt vhodnou metodu.

Chceme-li proniknout do nutně utajovaných a často nekalých metod lidí, jejichž reputace se v zemích východní Evropy spolu s rostoucím tlakem politických kampaní za radikální "dekomunizaci" nových demokracií zhoršuje, nemělo by jistě žádný smysl volit "frontální" přístup. Nikdo zatím neví, jak budoucnost tyto pokusy o dekomunizaci zhodnotí, a je docela dobře možné, že nebudou považovány za nic víc než za hon na čarodějnice. Nicméně, tato hypotéza nemůže ve výzkumu zůstat stranou našich úvah.

Zkoumanou nomenklaturu musíme také jasně definovat, protože jde o širokou kategorii, kterou lze podle potřeby vztáhnout jen k nejvyšší vrstvě bývalého státu/strany, nebo k vyšším vrstvám plus některé z nižších příček politického žebříčku nebo dokonce k celé stranické struktuře. Protože se zde zabýváme povahou a formami strategie rekonverze, soustředíme se na nomenklaturu, která si na základě svých privilegií a mocenského postavení ve starém režimu uměla vytvořit základ pro své vlastní soukromé, dokonce kapitalistické hospodaření.

Jednotlivé národní nomenklatury se navíc od sebe navzájem liší, přičemž kořeny této heterogenity tkví v dějinách a v politické kultuře jednotlivých zemí. Je zjevné, že navzdory společnému či stejnému původu, bude jejich další vývoj, počínaje událostmi roku 1989, divergentní. Strategie politické a ekonomické adaptace se od těchto historických rozdílů přímo odvíjejí. Přístupy jednotlivých nomenklatur ke změně režimu rovněž ovlivňují strategie konverze, možnosti změny statusu a poté jeho upevnění.

---

<sup>1</sup>) Hypotézu, že exnomenklatura tvoří jednu z opor budoucího kapitalismu, zformuloval T. Bauer [1991] a převzal ji E. Hankis. Viz též J. Staniszkis [1989].

Je proto třeba rozlišovat několik typů nomenklatury:

- "Racionální" nomenklatura, která předala moc společnosti víceméně záměrně a již se podařilo dosáhnout přeměny ekonomického prostoru tak, aby byl příznivější pro ty, kdo byli připraveni - nebo se alespoň být připraveni zdáli. Do této kategorie spadá Polsko a Maďarsko. Uvidíme, že tento typ nomenklatury úzce souvisí se dvěma faktory: a) s existencí již poměrně dlouho zavedeného soukromého sektoru (který se 20 let nepřetržitě rozvíjel), b) s dlouhodobou tradiční otevřeností vůči Západu (politická a ekonomická migrace). V důsledku působení těchto dvou faktorů zde už lidé měli pravidla fungování liberálních systémů osvojena.
- "Reakční" nomenklatura, kterou náhlé zhroucení komunismu zaskočilo a která byla politicky i ekonomicky bezmocná. Perfektním příkladem tohoto typu struktury je Československo. Z ekonomického hlediska je zrod vlastnické třídy z řad nomenklatury tím méně pravděpodobný, čím důsledněji bylo hospodářství řízeno státem. Ve většině těchto zemí může vést nedostatek kapitálu k praní špinavých peněz. I z tohoto hlediska se Polsko a Maďarsko od ostatních bývalých komunistických zemí značně liší, neboť soukromý sektor zde byl legalizován dříve a politická moc byla propojena se soukromým sektorem tak dlouho, že toto spojení bylo považováno za žádoucí, ne-li dokonce užitečné. Můžeme očekávat, že stejná situace vznikne i tam, kde bude uzákonění soukromého kapitálu zjevným výsledkem akvizice celospolečenského majetku (Československo, Ukrajina, Bulharsko)? Za povšimnutí stojí výsledky výzkumu veřejného mínění, v jehož rámci byly ve třech zemích střední a východní Evropy (Polsko, Maďarsko a Československo) položeny stejné otázky. Ukázalo se, že veřejné mínění nevnímá jednotlivé typy nomenklatury stejně. V odpověď na otázku, zda "by měli být příslušníci nomenklatury z hlavních vládních pozic odstraněni", bylo v Československu pro radikální čistku 80 % dotázaných, zatímco v Polsku pouze 40 % a v Maďarsku 35 %.<sup>2</sup>

### **Neviditelný přesun**

V Maďarsku a Polsku se proces přivlastňování uskutečnil ve více méně stejném rámci předem připraveného, pro tyto země typického procesu, jehož grandiózní vyvrcholení časově spadá v jedno s rozbitím režimu. Retrospektivně lze snadno odhalit strukturní rysy, které jsou sotva kompatibilní se společnostmi sovětského typu let předcházejících implozi roku 1989, které se však v jejích dozvucích rozbujely. Poslední desetiletí bylo poznamenáno především posunem k ekonomické autonomii soukromých aktérů. Došlo k progresivnímu růstu počtu soukromých škol, rozvíjelo se (někdy nelegální) soukromé zdravotnictví, množily se soukromé autoopravny a restaurace, nemluvě o rozmachu soukromého zemědělství. Právě v tomto kontextu prosazovala poslední garnitura minulého režimu ty nástroje privatizace státních podniků, které zřetelně zvýhodňovaly jejich ředitele, vedení nebo obecněji ty, kdo byli zodpovědní za státní sektor. I když by

---

<sup>2</sup>) viz Gazeta, 27. XII. 1991.

bylo přehnané tvrdit, že bývalé elity uvážlivě schválily sérii zákonů zformulovaných na zakázku, jistě na této situaci výrazně profitovaly.

Koncem roku 1988 (konkrétně 23. prosince) odhlasovala v Polsku Rakowského vláda zákon, který v procesu přivlastňování státního majetku v zásadě zvýhodnil nomenklaturu a byl jako takový ostře kritizován. Princip tohoto zákona spočíval v tom, že založit soukromý podnik bylo možné jen za podmínky partnerství státních průmyslových podniků, které měly být revitalizovány. Podle tohoto zákona mohl státní resort prodat či pronajmout své jmění soukromé společnosti nebo do nich převést svůj řídicí aparát. Tyto nové podniky si mohly samy určovat ceny (na rozdíl od socialistického sektoru, který byl nucen dodržovat systém pevných cen). Členové řídicích aparátů tak mohli státní majetek, strojní zařízení i vybavení podniků rozprodávat soukromým společnostem, které s největší pravděpodobností vlastnili nebo v nich měli rozhodující vlastnický podíl, a to za výrazně nižší ceny. Tak například ředitel státního podniku mohl na sebe nebo na skupinu, s níž byl ve spojení, převést celé tovární dílny či výrobní provozy. Bral stále objednávky z téhož výrobního sektoru jako původní společnost a začal poskytovat služby orientující se na maximalizaci zisku. Na druhé straně, žádný ředitel-spolumajitel neměl zájem zvyšovat výrobní náklady podniku, který řídil, protože je využil ve prospěch svého soukromého podniku. Minimalizoval prostě energetické náklady, ekologické výdaje, nájem, náklady na dopravu a služby telekomunikací. Jakožto ředitel státního podniku mohl také legálně vyvolat ztráty a zároveň si připravit půdu pro svůj soukromý zájem.

O tyto soukromé podniky se začaly zajímat zahraniční firmy, v nemalé míře proto, že ačkoli stát podniky vybavoval (budovami, stroji, nástroji a vozovým parkem), nebyl na nich finančně zainteresován. Hodnota tohoto materiálního příspěvku tak byla podceněna, což vedlo k růstu relativní hodnoty zahraničních investic a výsledkem byl větší podíl na zisku pro zahraniční kapitál.

I když údajným záměrem byla revitalizace státního sektoru, jistě by se ukázalo, že negativní důsledky tohoto zákona převažovaly nad aspekty pozitivními, zejména vezmeme-li v úvahu, že v této oblasti nebyla včas vymýcena účelová kriminalita. Namísto toho bylo umožněno, aby se rozšířila, a k tomu se alespoň zpočátku přidal fakt, že počet řídicích pozic ve státním resortu nebyl nijak omezen. Takže:

- ze směny mezi státními společnostmi a novými společnostmi s ručením omezeným neměl státní sektor nikdy prospěch.
- soukromé podniky, v rozporu s původním tvrzením řídicího aparátu, téměř nikdy nepůsobily ve výrobní sféře. Většina jejich činností byla čistě komerční.
- řídicí aparát, tj. příslušníci hospodářské nomenklatury, dovedli využívat finančních operací, ať už přímo či nepřímo pomocí nastrčených figur, na jejichž základě bohatli.

Přesun státního majetku do soukromých rukou vedl k tomu, že velká část bývalé nomenklatury konvertovala k soukromým kapitalistům. V důsledku toho řada z nich během několika měsíců transformace (od konce starého režimu do zahájení nového) realizovala prvotní akumulaci kapitálu, která mohla mít na prahu tržního

hospodářství rozhodující význam. Měli bychom teď samozřejmě prozkoumat, jakou roli v tomto procesu hraje spontánní aktivita (každý sám pro sebe) a jakou organické vztahy (sociální sítě).

Skutečný nápor privatizace zažilo Maďarsko. Druhá ekonomika vzkvétající již od počátku osmdesátých let si vyžádala zákon, který legalizoval podnikovou autonomii. Dva po sobě následující zákony v letech 1988 a 1989 pak vymezily pravidla pro státní podniky, které měly zájem o privatizaci, a tím vytvořily skutečné soukromé ekonomické aktéry.<sup>3</sup>

Maďarský zákon především uložil, že dříve než dojde k transformaci, musí se zvětšit podnikový kapitál. Byly podporovány výprodeje, aby podniky, které se v případě prodeje staly spoluvlastníkem, dostaly kapitálovou injekci. Podnik si také mohl sám vybrat kupce a stanovit vlastní ceny.<sup>4</sup> Řídící aparát tak byl neustále veden k tomu, aby na těchto legálních "nástrojích" profitoval. Existuje například podezření, že vedení jedné hotelové společnosti (Hungarhotel) prodalo asi padesát hotelů, včetně známých hotelů Forum a Intercontinental, výrazně pod cenou. Měli bychom se také zmínit o tom, že stát až do roku 1989 podnikatele při prodeji podporoval daňovým zvýhodněním.

V maďarském případě tak mezi rokem 1988 a březnem 1990 - kdy byl schválen zákon na "ochranu národního majetku vlastněného podniky" - byly možnosti prvotní akumulace podobné možnostem v Polsku, přičemž zisk z toho měla maďarská hospodářská nomenklatura. Má smysl si tak položit otázku, jak se této nomenklatuře - nejen v Maďarsku, ale také v ostatních postkomunistických zemích - podařilo v nové sociální konfiguraci rozptýlit, vzdor tomu, že veřejné mínění si po celou dobu bylo vědomo souvislosti mezi růstem jejich zámožnosti, jejich činností a původním politickým statutem. Maďarský tisk zaujal k tomuto zneužívání zákonů ze strany nomenklatury určitě mírnější postoj než polský. Výjimkou byly pouze nemovitosti, které měla v užívání komunistická strana a přidružené organizace. Vede nás to k hypotéze, že v kontextu zesilující se privatizace národního hospodářství se maďarská nomenklatura "vypařila" a skryla za legální ekonomickou mašinérii šikovnější než její kolegové v Polsku. Ještě

3) "Zákon VI z roku 1988 o hospodářských organizacích" schválený v srpnu 1988, tj. před změnou režimu, a "Zákon XIII z roku 1989 o transformaci podniků v celospolečenském vlastnictví, družstev atd. na soukromé podniky".

4) Aby se podnik mohl stát soukromou firmou, musel zvětšit svůj kapitál tím, že získal externí podílníky vlastníci alespoň 20 %. Toto pravidlo ilustrují dva následující příklady:

*Příklad 1:* Stát vlastní 20 % akcií podniku. Zbývajících 80 % může podnik prodat. Nejsou-li prodány během 3 let, stát si své akcie vezme zpět. Je-li podnik prodán, vrací se 80 % hodnoty státu a 20 % podniku (státu původních 20 % akcií zůstává). Zákon opravňuje vedení podnik prodat, souhlasí-li s prodejem představenstvo.

*Příklad 2:* V případě zadlužení může podnik své dluhy převést na akcie zřízením úvěrové banky, přičemž se stane jejím akcionářem. Tento krok umožňuje různé strategie na národní i mezinárodní úrovni. O zmíněných 80 % se v tomto případě dělí podnik a banka. Podle výše dluhu může banka kupovat další akcie. O to větší je pak důvod k prodeji, protože podnik a věřitelé spoluvlastní 80 % hodnoty podniku (zbývajících 20 % je stále v rukou státu) a stát ze svého vlastnictví nemá žádný zisk.

musíme zjistit, který z těchto nástrojů, maďarský či polský, byl pro rozvoj "kapitalismu" obecně a pro zbohatnutí nomenklatury nejefektivnější. Je třeba také vzít v úvahu fakt, že od konce roku 1991 byla prodána jen 4 % národního majetku: kupci se nehnali jeden přes druhého; rozprodej státem vlastněných podniků umožňuje řídicímu aparátu stát se jejich spoluvlastníky. K akumulaci kapitálu docházelo také před rokem 1989 v souvislosti s uzákoněním druhé ekonomiky, kdy byly v rámci státních podniků zřizovány soukromé podniky podobným způsobem, do něž vyústil polský zákon z roku 1989.

V úvahách stoupenců plošné "dekomunizace" a ve stereotypch prosazovaných částí veřejného mínění se setkáváme s přesvědčením, že příslušníci exnomenklatury figurující v soukromém sektoru si své jednání předem důkladně rozvážili a chytře se zaměřili na rozkrádání celospolečenského majetku v přechodném hnutí "každý sám sobě". Ve skutečnosti však cílem zákonů z let 1988-89 nebyla záměrná "politická kapitalizace", ale snaha nalézt racionální ekonomické východisko z uzavřeného systému. Rozhovory, které jsme uskutečnili, jasně ukazují, že manažeři státních podniků, kteří se nakonec zkusili vydat soukromou cestou, o ní v době zveřejnění zákonů neuvažovali. Jejich původní motivace byly spíše výrazem konjunkturálního myšlení než využitím příležitosti změnit status.

Na prvním místě mezi důvody zakládat společnosti s ručením omezeným byla nutnost narušit rigidní bariéry hospodářské politiky tehdejší komunistické vlády (například reforma zavedená polským předsedou vlády Z. Messnerem). Hospodářská politika byla již v roce 1979 projektována jakožto deflační, v odezvu na doporučení MMF byla pokusem zastavit inflaci řízením cen a mezd. To však znemožnilo stimulovat produktivitu uvolněním rukou podnikům v oblasti cen a mzdové politiky. Vedení podniků mohlo zákon z roku 1988 v zásadě považovat za dar z nebes. Aby bylo konkurenceschopné, muselo naroubovat výrobu či dělníky na soukromý podnik. Pokud bezprostřední výhody takového kroku nevidělo samo vedení, chopili se toho dělníci a ukázali mu, jak v sousedním podniku dokáží díky nové právní struktuře vycházející ze zákona o soukromém obchodování zvednout mzdy. Vedle těchto motivací můžeme uvést spíše existenční důvody týkající se profesionální budoucnosti řídicích pracovníků. Komunistické autority ve snaze vyvolat mezi manažery mobilitu učinily "modernistické" rozhodnutí organizovat pro obsazování vrcholných řídicích míst konkursy, což byla myšlenka, kterou převzali od Solidarity. Toto opatření vyvolalo okamžitě v řadách bývalého vedení sebeobraný reflex. Šance udržet si svá místa chtěli vedoucí pracovníci zvětšit formulací zákona o soukromých podnicích a vytvořením nezávislé struktury, v jejímž rámci byli odpovědní pouze svým akcionářům a nebyli tak vystaveni jen nejistému verdiktu otevřené konkurence, v níž spolu s meritokratickými kritérii začínal hrát svoji roli i tlak odborů. Kumulativní působení těchto tří motivací a chování, které z nich vyplynulo, autoři zákonů určitě nevnímali jako předem promyšlenou akci s cílem antcipovat historické události...

## **Kdo vlastně jsou noví kapitalisté?**<sup>5</sup>

Na základě asi třiceti rozhovorů uskutečněných v Polsku jsme se pokusili trochu osvětlit ekonomické cesty, jichž využili členové nového podnikového vedení, kteří před událostmi roku 1989 zaujíмали důležitá místa. Rozhodli jsme se pro přístup, jímž bychom se účinně vyhnuli spontánní nedůvěře uvažované skupiny, a výzkum jsme uskutečnili pod pláštíkem studia nových ekonomických elit. Z jediného rozhovoru jsme dokázali rekonstruovat bývalé neformální sítě a vystopovat nové solidární vazby. Pokusili jsme se vyhnout velkoměstům a soustředit se na města menší.

Zmíněné rozhovory bylo daleko snazší uskutečnit s bývalými reformními komunisty, kteří tak jsou v našem vzorku nadreprezentováni. Potvrzují a dokreslují skutečnost, že o procesu legálního přivlastňování celospolečenského majetku rozhodla část nomenklatury. Konkrétně v Polsku a Maďarsku byl tento proces umožněn díky zákonům schváleným ještě před pádem komunistického režimu.

### **a) Vzdělanci a modernisté**

Jde o dotázané našeho - nikoli ovšem reprezentativního - souboru vykazující několik shodných rysů, což nám dovoluje hovořit o relativně koncizním profilu.

V řadách komunistické strany představovali modernistický, kvalifikovaný a reformní trend. Jsou zhruba ve věku od 35 do 50 let a do strany vstoupili za Gierka, v době ovlivněné jeho hospodářským programem. Jsou v řadě případů dělnického původu a dosáhli dvou společenských met: vysokoškolského vzdělání a stranické kariéry. Příznačné také je, že jejich profesní vybava spojuje školení řídicích kádrů s vysokoškolským diplomem technika.

Fakt, že se příslušníci této skupiny stali v postkomunistickém Polsku soukromými podnikateli, by nás neměl překvapit. Pro budování struktury podniku již měli kvalifikaci, neboť byli novými kapitány průmyslu, jejichž polem působnosti byl státní podnik; vlastnictví podniku jim samozřejmě umožnilo se lépe realizovat.

Gierkova politika byla pro kompetentní funkcionáře velice výhodná a ideologické riziko plynoucí z propojení kompetence se spotřebou by podle zastánců této politiky vedlo ke společnosti uspokojující potřeby všech. A skutečně, právě pod tímto "deštníkem" mohla nomenklatura rozvinout dříve nevídanou míru čachrářství. Za Gierka se peníze vydělávaly legálně. Je zřejmé, že když začal první tajemník hovořit jejich řečí, bylo pro tuto "hospodářskou" nomenklaturu daleko snazší udělat si ze strany nástroj uspokojení vlastních zájmů. Nakolik vyhovovaly vládou implementované strategie jejich aspiracím, jistě vysvětlí budoucí historikové, nás však zajímá vzájemný vztah mezi skupinou modernistů a jejich ideologií na jedné straně a skutečným vývojem systému, v němž si soukromý podnik našel svou cestu, na straně druhé.

---

<sup>5</sup>) V rámci této stati můžeme podat pouze shrnutí výsledků sociologického výzkumu, který dosud probíhá. Podrobný popis bude publikován jinde.

Soukromý sektor, jehož nitky vedly k nomenklatuře - jev, který již v Maďarsku zaznamenali Szelenyi<sup>6</sup> a Szelenyi<sup>6</sup> - se totiž začal rozvíjet za Gierka a dále v osmdesátých letech, kdy se také zrodily podmínky akumulace. Víme, že v sedmdesátých letech už zde existovaly regionální informační buňky, jejichž cílem bylo usnadnit jednotlivcům budování "agentur" (jak byly soukromé komerční podniky pokřtěny). Máme tak před sebou určitou formu podpory zakládání podniku - tento jev se začal široce rozmáhat v roce 1991. Kdo asi věděl, jak tohoto nástroje využít? Byla to "hospodářská nomenklatura" která to věděla, byli to lidé jako níže citovaný vlastník obchodu v Katowicích, který si na vrcholu krize v osmdesátých letech přibral k řízení státního podniku vlastní obchod, aniž by se mohl chlubit nějakou konkrétní politickou rolí.

"Řadu návodů, jak založit vlastní podnik, jsem získal v Krakově ve vojvodském informačním úřadě. Tahle instituce tenkrát (1979) byla skutečnou revolucí. Byla to anarchie bez náznaku řízení. Díky této síti jsem byl schopen importovat zahraniční zboží do celého Polska. Obchod měl smíšený status: budovu vlastnil stát, ale zboží bylo soukromé. Vojvodský úřad mě skontaktoval s dodavateli i kupci, včetně zahraničních (Jugoslávie, východní Německo). Řídil jsem ten obchod od roku 1979 do roku 1986 a pak jsem byl jmenován do vedení státního podniku a obchod, aby přežil, jsem přenechal manželce. Po šesti měsících jsem zaplatil auto a přívěs. Takové byly na přelomu roku 1979 a 1980 ceny: maximální ziskovost! Tři čtvrtiny svého domu jsem postavil v letech 1980 - 1983."

## **b) Reformátoři**

Budoucí kapitalistická nomenklatura, hnána spíše instinktem než skutečnou strategií, si stejně jako kdokoli jiný nedokázala představit, k čemu může dojít. Považovali se za reformátory bojující s konzervativci, i když stále v monokratické zemi s pouze částečným tržním hospodářstvím. Čím více reforem strana uskutečnila, tím bude její další rozkvět jistější.

Spontánně se cítili být blíže elitě Solidarity a nenáviděli "beton" (polská metafora pro konzervativní členy KS), proti nimž tehdy vedli rozhodující válku.

"Solidarita byla nebezpečím pro 'beton', ale ne pro nás."

"Tady byla většina členů Solidarity taky ve straně."

"Věřili jsme heslu strany 'obnowa' (obroda)".

Retrospektivně přepisovat dějiny je jistě snadné. Nicméně své roli, kterou v událostech sehráli, přisuzovali reformátoři velkou důležitost. Jako by byli slepí, potřebovali nějaký legitimní nástroj, který by jim dovolil udržet kontinuitu mezi "před" a "po".

"Nechtěli jsme takovou moc, jaká byla."

"To jsme byli my, kdo jsme to všechno udělali: opozici představovala v roce 1978 jen hrstka lidí."

"Od roku 1979 začalo být jasné, že se systém hroutí."

---

<sup>6</sup>) viz S. Szelenyi<sup>6</sup> [1988]; S. a I. Szelenyi [1990].

"Předchozí vláda neměla odvalu: bylo potřeba uvolnit ceny. S lidmi se špatně zacházelo."

Změny v Polsku byly výsledkem několika vlivů, především však progresivního rozhodnutí PSDS. Bylo to rozhodnutí, jehož základem byla podpora reformy.

V myšlení Solidarity a strany nebyly v roce 1980 žádné zásadní rozdíly. Chtěli nás v roce 1980 vyhodit. Chtěli jsem ve straně zavést svobodné volby. Lidé už zapoměli, jakou jsme v těch změnách hráli roli. Jestli byla nějaká reforma, tak jen díky nám."

Hovoří-li o reformě, výslovně uvádějí, že oni zorganizovali tržní hospodářství, neboť od roku 1985 vedli kursy pro podnikatele a dosadili velký počet nestraníků do odpovědných míst jenom proto, že šlo o kompetentní lidi. Jednou větou: za otce neokapitalismu považují sebe.

"Největší kvalitativní krok vpřed jsme udělali v osmdesátých letech. Nová pravidla tu nejsou ode dneška, ale z doby Rakowského (poslední komunistický předseda vlády), který každého nechal, aby si založil soukromý podnik. Dneska to nikdo nepřizná, ale všechno to umožnila Rakowského vláda. Kdyby k tomu došlo o deset let dřív, měl by možná komunismus lepší šanci přežít, ať si o tom myslíme cokoli."

"Osmdesátá léta byla obdobím poklidného uvolňování moci a přechodu k tržnímu hospodářství."

### c) Elity hledající vlastní identitu

Elitou byli a elitou jsou i nadále. Mrzí je však, že postkomunistické autority si toho nejsou vědomy. Předpokládali totiž, že až se soukromý sektor více otevře, budou propuštěni nebo prostě vyhozeni, a řada z nich si proto založila poradenské firmy (specializované obvykle na rekonverze) nebo obchodní firmy či podniky přímo související s jejich dovednostmi (včetně zapojení do užitečných sociálních sítí). Někteří z nich také začali pracovat v zastoupení velkých zahraničních firem (např. v bankovníctví nebo pojišťovnictví).

Kapitáni průmyslu přinášejícího jim zisk, kteří bez jakýchkoli zábran povolili uzdu duchu podnikání, se nyní nacházejí ve "schizoidní" situaci, neboť jim chybí jejich předešlá role politických představitelů a mrzí je, že ovládají jenom hospodářskou sféru.

"Vyhodili spoustu hodnotných lidí, kteří zakotvili v soukromém sektoru. Ve státním sektoru jsou dnes neodborníci. Manažeři si ve státním sektoru vydělají tolik jako dělníci v sektoru soukromém. Vyhnali spoustu ředitelů státních podniků. Takový přesun do soukromého sektoru je ale plýtvání lidskými zdroji, protože chlap, který umí řídit fabriku o 5 000 lidech, skončil jako nadřazený pěti."

"Jsme pronásledováni nespravedlivě. Polsku bude naše generace chybět a řadu let bude trvat, než za nás bude náhrada."

Od roku 1989 se tato skupina musí přizpůsobovat a musela také změnit svoji koncepci světa. Je to skupina šéfů, kteří vědí, jak využít a strukturovat staré sítě, zejména na regionální úrovni, ve prospěch hospodářské a politické aktivity. V tomto procesu budování vlastní identity se snaží odhalit hodnoty ekonomické a

národní elity. Mají chuť tvrdě pracovat a mohou se chlubit tím, že ochota riskovat patří k jejich způsobu života a že se umějí smířit s nestabilitou a stresy. Stres je jim důvěrně znám: dříve, když byli ve stranické mašinérii, byli udržováni v neustálém strachu ze změn, které povedou k jejich vyloučení, a nyní si zvykají na život v ovzduší dekomunizace.

S tím, že mají vysoký status pouze v hospodářské sféře, jsou nespokojeni a chtěli by hrát také nějakou roli v životě svých měst, regionů, země. Mít své reprezentanty a tvořit politickou lobby. Neustále však narážejí na bariéru, na odpor, jehož zdrojem je jejich původ: tradicí, zvyklostmi a pojetím reformy představují potenciální klientelu sociální demokracie. Protože jsou vlastníky podniků, uvažují už jinak (neboť mají ve svých továrnách odbory) a je jim blízký liberální postoj. Rádi by byli politickými vůdci, za něž se také považují. Ačkoli se svými hlasy a sympatiemi kloní k nové socialisticky orientované straně (bývalá komunistická strana), jsou pro ně také přitažliví "sociální liberálové": obdivují takové osobnosti jako je Kuroň, Kis a Geremek.

### **Upevnění politického statusu?**

Procesy utváření nových tříd se mohou ubírat různými cestami. Je pravděpodobné, že určitá část bývalé komunistické elity opravdu chce celý proces zahájit, řídit a dát mu politický profil. K tomu by se mohly hodit politické organizace, které byly odnožemi komunismu. Na jedné straně je zde politická skupina, která potřebuje, aby ji někdo financoval, a na straně druhé ekonomická skupina, která potřebuje politickou reprezentaci nebo dokonce nátlakovou skupinu. Spojuje je sociálně demokratické zázemí.

V důsledku těchto logických konvergencí může k setkání politických a ekonomických aktérů starého režimu dojít zcela přirozeně. Zrovna tak by ovšem mohlo jít o dobře promyšlenou strategii. V listopadu 1991 odhalil sovětský tisk dokumenty vedoucí k hypotéze, že strategie ekonomické konverze jsou mezinárodně koordinovány a že před pučem v srpnu 1991 měla mít roli koordinátora KSSS. Proto také KSSS uspořádala v březnu 1991 ve Varšavě seminář, o němž jeden z účastníků, A. Postowalow, v soukromém dopise údajně napsal:

"...je dána priorita utváření struktur, které nemají žádný formální vztah ke straně, jako jsou akciové společnosti, nadace a společnosti s ručením omezeným. Jinými slovy, měly se vytvořit instituce, které by nebylo možné vyvlastnit z politických důvodů."<sup>7</sup>

Na základě návrhu L. Millera, předsedy polské Sociálně demokratické strany, předneseném na tomtéž shromáždění, měla být pro obchodní a výrobní aktivitu komunistických stran vytvořena databáze a koordinační centrum.<sup>8</sup>

V současné době vykazuje chování bývalé komunistické elity, zejména v zemích střední a východní Evropy, spíše adaptační než dobytelské strategie. Nepochybný úžas nad všeobecným kolapsem systému, který komunističtí vůdcové

<sup>7)</sup> Kak ukrast miliard i spasti "um, čest' i sovest", Komsomolskaja pravda, 9. 11. 1991.

<sup>8)</sup> Viz Gazeta, 12. 11. 1991.

chtěli v rámci svého podílu na moci řídit do poslední minuty (kompromis "kulatého stolu" v Polsku a v Maďarsku), nepochybně zmařil rafinované konstrukce a místo nich vedl k reflexům přežití. Nicméně, žádný důsledný pozorovatel nemohl přehlédnout, že jak v Polsku, tak v Maďarsku se uprostřed nepokojů (prosinec 1989-leden 1990) odehrál skutečný rituál, teatrální ceremoniál uzavírající komunistickou minulost a zvěstující příchod sociálně demokratické éry (např. odstranění praporu na sjezdu PSDS). Manipulace symboly mohla znamenat, že zde existoval, když ne předem vypracovaný scénář vypoklonkování komunismu, tak alespoň přání odejít spořádaně.

Zveřejnění dokumentů týkajících se strategií koordinace ekonomické činnosti nezbytné k rekonstruování (nekomunistické) levice vede k hypotéze, že anticipační strategie po zlomu, jenž ve střední a východní Evropě nastal po tzv. "Gorbačovově efektu", předpokládaly několik fází. Politickou konverzi k sociálně demokratické receptuře prosadila reformistická trojka (Moskva-Varšava-Budapešť) před rokem 1989. Po revolučním vzednutí se konzervativci ve většině zemí postkomunistického bloku chopili iniciativy a chtěli koordinovat vzájemnou součinnost (stejně jako G. Janajev poskytl půjčku Polské sociálně demokratické straně, byla si řada představitelů tvrdé politické linie, jako L. Miller a další, dobře vědoma významu finančních přesunů). Přesto vedoucí roli Polska a Maďarska objasňuje (vedle již zmíněných aspektů) i řada historických důvodů:

- tradice soupeření s dynamickou opozicí, jejíž mírumilovné politické plány komunistická elita "bez začervenání" zahrnula do své morálky a chování;
- dlouhodobě pěstované reformní trendy a váha neviditelných sítí jednotlivých skupin za reformistické názory postupně vylučovaných komunistů;
- častá generační obměna a fakt, že v předvečer roku 1989 zde byla mladá vzdělaná generace, kterou přitahovaly nekonvenční hospodářské a politické aktivity;
- určitá míra politické otevřenosti vůči liberálním systémům Západu a tradiční kontakty s "eurokomunisty" či západní sociální demokracií. Obecně lze říci, že čím více se občanská společnost a její politická kultura probudily k životu, tím byly pokusy elity o řízenou změnu kultivovanější.

Skutečná strategie politické konverze spočívala v transformaci programů, struktur a názvů s cílem co možná nejvíce se přiblížit sociálně demokratickému modelu.

Ostatní receptury mají jen reziduální charakter a nejčastěji se točí kolem odmítání "sociálně demokratizačního" procesu. Někteří lidé jsou např. v pokušení nacionalisticko-komunistické ideologie, či dokonce čistého nacionalismu. Platí to zejména tam, kde vypluly na povrch etnické a národnostní antagonismy (např. otázka turecké menšiny v Bulharsku, Maďaři v Rumunsku, Němci v Polsku nebo přímo separatismus na Slovensku). Mimořádně silná je tato tendence tam, kde se minulé moci podařilo u některých vrstev vzbudit nacionalistické vášně, které jsou dnes živeny takovými organizacemi jako je Vatra Romanesca nebo Romania Mare v Rumunsku, využívající dřívější příslušníky Securitate, nebo dědicové "mozcarismu", jako je Grunwaldská skupina přitahovaná Stranou X S. Tyminského v Polsku. Separatistický tlak na Slovensku přivedl exkomunisty v osobě Vladimíra Mečiara k přijetí radikální nacionalistické doktríny.

Další metamorfózu restrukturalizace komunistické mašinérie představují ortodoxní komunisté. Převážně v menšině se odvolávají na původní komunistickou ideologii, o níž tvrdí, že byla zrazena (např. Svaz polských "proletářských" komunistů), nebo na legendární vzory, jako byla (kádárovská) Maďarská dělnická socialistická strana K. Grosze či Sdružení dobrovolníků Envera Hodži v Albánii a opatrují kontinuitu komunistického dědictví.

Většina exkomunistů se rozhodla pro cestu sociální demokracie a v této ideologické inspiraci jistě hledá novou legalizaci umožňující jim navázat na některé aspekty minulosti, ovšem bez rizika negativních důsledků dědictví, na něž je veřejné mínění stále velmi citlivé a které by mohlo ovlivnit reakci voličstva. Sociální demokratizace jakožto strategie, jak opět zaujmout místo na politické šachovnici, jim ovšem komplikuje možnost vypomoci si populistickou sociální demagogií. Tito noví sociální demokraté totiž hledají evropskou identitu a mezinárodní uznání (viz opakované pokusy o členství v Socialistické internacionále), což by jim dalo legální identitu, která je doma zpochybňována daleko slabšími historickými sociálně demokratickými stranami.

Ponecháme-li stranou skupinu nových podnikatelů v řadách staré nomenklatury, kteří se rozhodli radikálně přestříhnout pupeční šňůru ideologie a instituce anebo se ji snaží, jak nejlépe dovedou zakrýt banalizací svého původu, je zde stále tvrdé jádro reformatörů, kteří ze své minulosti nezavrhnou nic. Spíše naopak, protože nadále uplatňují "autorská práva" na demontáž komunismu a na otcovství urychleného přechodu režimu, který považovali za odepsaný a reakční, ke kapitalismu. Mezi zmíněnými ekonomickými aktéry a jejich politickými neo-sociálně demokratickými partnery však záhy dojde k ideologickému konfliktu, jehož ingredience jsou již patrné ve vizi sociálně politického bojiště, kterou lze rekonstruovat na základě našich rozhovorů. Soužití navzájem si odporujících syndromů (sociálně demokratická vize společenských vztahů ve světovém měřítku a liberální vize pracovních vztahů na lokální úrovni, zejména v rovině podniku) musí logicky vést k politickému výběru sociálně liberální alternativy, tj. k ideologickému a institucionálnímu spříznění se sociálními liberály, jako je Demokratický svaz v Polsku, SZDSZ v Maďarsku, Svaz demokratických sil v Bulharsku, Občanská aliance v Rumunsku a některé trendy blízké Václavu Havlovi v Čechách. Tento jev by pak mohl zprostředkovaně ovlivnit sociálně demokratizované postkomunistické formace a logicky by tak posílil sociálně liberální pól.

Poslední otázkou je, zda se kongruence statusových atributů, nutně umístěná na rozhraní mezi novou třídou vlastníků a politickou skupinou ucházející se o moc, nedostane do konfliktu s tradicí a s ideologickými prvky, které bývalé komunistické strany tlačí na platformu služeb deprivilegovaným vrstvám. Jinými slovy, dříve než se stane sebestřednou skupinou, bude tato stále křehká exnomenklatura muset napnout plachty, aby se vzdálila co nejvíce od komunismu. První takovou možností je tzv. dekomunizace s nomenklaturou jakožto dokonalým obětinným beránkem. Druhou eventualitou je kolísavá politická identita: původní strana je pak možná zavrhne pro přílišný liberalismus, ale také liberálové, vždyť jsou příliš zapleteni s minulým režimem. Tato potenciální odmítnutí jasně ukazují,

že jde o skupinu, která je velmi silná a která je připravena i schopna hrát na budoucím sociální poli dostředivou roli. V závodě o nová mocenská postavení stojí exnomenklatura v každém případě na nejlepším a nejvýhodnějším startovním bloku, a to nejen v soukromém sektoru, ale také v sektoru státním, kde se jednoho dne mohou její dovednosti ukázat jako nepostradatelné.

Přeložili Jadwiga Šanderová a Jiří Večerník

GEORGES MINK je ředitelem Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes (CRESPO) v Centre Nationale de Recherches Scientifique (Paříž). Zabývá se problematikou sociální struktury v postkomunistických zemích, politických elit a sociologie sociologie. Je jedním z editorů knihy *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, Paris, La Découverte-Presses du CNRS.

JEAN-CHARLES SZUREK je výzkumným pracovníkem Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes (CRESPO) v CNRS (Paříž). Zabývá se politickými elitami a podobami antisemitismu ve střední a východní Evropě. Je druhým z editorů knihy *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, Paris, La Découverte-Presses du CNRS.

## Literatura

- Bauer, T. 1991. *Building Capitalism in Hungary*. Přednáška v Institutions et Régulations dans les Systemes a Economies post-Socialistes (Paříž) v listopadu 1991.
- Hankiss, E. 1990. *East European Alternatives*. Oxford University Press.
- Mink, G., J.-C. Szurek (eds.) 1992. *Cet étrange postcommunisme, rupture et transitions en Europe centrale et orientale*. Paris: La Découverte-Press du CNRS.
- Staniszkis, J. 1980. "Nowa karta konfliktów." Tygodnik Solidarnosc, 15. December, s. 1-7.
- Szelenyi, I. 1989. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisment in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyiová, S, I. Szelenyi 1990. *Classes and Parties in the Transition to Postcommunism: The Case of Hungary, 1989-1990*. University of California, Los Angeles and Stanford University Press.
- Szelenyi, I., S. Szelenyiová 1991. "The Vacuum in Hungarian Politics: Class and Parties." *New Left Reviews*, May-June 1991.

## Summary

Members of the former nomenklatura have often well adapted themselves in the post-communist societies. If no decommunization campaign removes them from their new power position in the economy and politics, they could play a key role in the near future in the new democracies of the Central and Eastern Europe. This is the argument of authors who distinguish the rationalist nomenklatura of Poland and Hungary, which anticipated the historic movement that was being prepared, and the reactionary nomenklatura that, as in Czechoslovakia, only sustained it.

The article concerns itself mostly with the former elites of Poland and Hungary, where laws introduced in 1988 and 1989 favored the legal appropriation of state property by the former managers of the enterprises. The authors don't see in it intentional autoappropriation, but rather a movement towards a market economy of which the managers are a prehensile part. Using information from the experiences of about thirty privatized Polish enterprises, the authors create a sociological profile of that group, characterizing it as reformist, educated and

modernist. They also consider this group to be the bearers of a previously non-existent social schizophrenia because of the cleavage between an authentic entrepreneurial morale and ideology still loyal to the ancient regime. The authors ask how long this cleavage characteristic of the period of transition will endure and whether or not it is necessary for the establishment of a homogeneous ruling class. It is not by chance that these new capitalists can be found in the socially liberal parties rather than in the parties of their former comrades.